

'לְהַבִּיא צְדָק עַל־מִים וְלַחֲתֹם חֲזוֹן'

תגובה לשלמה טיקוצ'ינסקי (אקדמות כז)

בנימין בראון

השקט לא אוכל ובשרי אחז פלצות על תרבות אנשים חטאים, אשר יושבים בעצת רשעים, ושולחים יד במשיחי ד', ופושטים ידם בזבול, דור אביו יקלל, דור רמו עיניו ועפעפיו ינשאו, ומושבם ומרכבם הטמאים באוניברסיטה, ועושים מחקר על קורות חייהם של ראשי גדולי האומה הק', וכבר מלאה הארץ חמס מפניהם, דולים מבארות נשברים עובדות וסיפורים מצוצים מן האצבע, שלא היו מעולם, ולא עלה על דעת לבראם, וכל חשקם ותאוותם להשביע את יצרם יצרא דע"ז וממון, המדובר באנשים אשר לא ראו מאורות מימיהם, הרגשה דאורייתא דחיי ד' אמות של ת"ח אמיתי עובד ד' היגע בתורה, ד' הוא נחלתו, ואלו אנשים לא יבושו לכנוס להיכלו של מלך, לחקור מצפוניו וסתר חיי, מדוע לא יראו לדבר בעבדי משה, לדבר סרה בחד מעמודי עולם אשר כל בית ישראל נשען עליו, רשום בספרא קדמאה דאדם הראשון, אהל שכן באדם, רוח אפינו בעל החזון איש זי"ע, אי יריעה שתכיל ותודיע לבני אדם נוראותיו. [...]

מחבר הספר הינו ד"ר מאוניברסיטה העברית, בנימין בראון שמו, איני מכירו, ניכר כי הכותב המלומד חקר את הנושא ועסק בו רבות, אבל לפי סגנונו והגיגיו וממבטא לשונו ניכר שאינו ת"ח, ושאינו בתוך מחננו, חומת אש דת, ושניזון וגדל כל ימיו על ברכי מחשבות הפסולות לרוח ישראל סבא, ד' ירחם.¹

לא, זו איננה פרודיה של אסף וול, זה הדבר האמיתי! הטקסט המצוטט הוא רק קטע קטן מתוך מאמר ארוך ומתלהם שעליו מתנוסס שמו של "הרה"ג רבי אברהם ישעיה

ד"ר בנימין בראון
הוא חוקר הגות
חרדית והלכה,
מלמד בחוג
למחשבת ישראל
באוניברסיטה
העברית
בירושלים

1 ר' אברהם ישעיה ברגמן, 'מי שלח ידו במשיח ד' ונקה', יתד נאמן, "יתד השבוע", י"ז באלול תשע"א (16.9.2011), עמ' 51.

ברגמן שליט"א, ואולי הוא אף כתבו. אחריו מיהרו להופיע עוד מאמרים ברוח דומה מפרי עטם של אחרים מבעלי "ההשקפה הטהורה"², וכפי כולם טענה עיקרית אחת: כי ספרי החזון איש: הפוסק, המאמין ומנהיג המהפכה החרדית (מאגנס, ירושלים תשע"א) מיעט כביכול את דמותו של החזון איש ולא עמד על גדלותו. אשר על כן, מה רבתה שמחתי ומה עלץ לבי כאשר קראתי את מאמר הביקורת של שלמה טיקוצ'ינסקי (להלן: המבקר) בגיליון אקדמות האחרון,³ שטענתו העיקרית הפוכה: ספרי, לדבריו, מאדיר את החזון איש יתר על המידה ומייחס לו תפקיד גדול ומרכזי מכפי שהיה לו בכינון "חברת הלומדים" החרדית בישראל. אכן, בדמיוני כבר תכננתי להפגיש בין הרה"ג הנ"ל לבין המבקר ולהעמיד את השאלה לדיון; יבואו שניהם, זה בכדו של יין וזה בחביתו של דבש, ויציגו ראיותיהם; אם יחפצו במוטב תלתא - אסכים לשמש שלישי. אם יתרצו שניהם, לא נותר לנו אלא למצוא זמן נוח לכל הצדדים (כש"בין הזמנים" חופף את חופשות האוניברסיטה) ומקום מוכר וסימפתי (הקיוסק בברטנורא?), להתווכח, ומי יודע, אולי גם להכריע. ברם, מחשש שמא לא יתרצו, אקדים ואשיב למבקר בשורות הבאות.

מעמדו של החזון איש כמנהיג ציבור

כפי שציין המבקר בצדק, בספרי אני מייחס את פריצת הדרך של החזון איש לשנותיו האחרונות - תש"ח-תשי"ד - שבהן נהרו רבים לפתחו לעצה ולברכה. "דא עקא", טוען הוא, "גם כאשר לשנים האלה התייער שבידינו מסרב משום מה לתמוך בתפיסה - שמקורה בהגיורפיה החרדית - המעמידה את החזון איש במרכז ההתרחשות"⁴. לדבריו הוא סקר "מאות מאמרים ודיווחים בעיתונות החרדית מתקופת המנדט וראשית ימי המדינה, העוסקים בפעילות התורנית בישוב וביעדים שעמדו לפתחה של החרדיות בעידן זה". הממצא שהעלה בידו מפתיע, לדבריו: "בכל אלה אין אפילו אזכור קלוש לחזון איש מבני ברק, לא כפוסק הלכה ולא כמנהיג רוחני המתווה את פעולותיה של החרדיות"⁵. ובהערת שוליים הוא מוסיף: "מי שעובר על העיתונות החרדית לסוגיה בשנות השלושים והארבעים, לא מקבל שום מידע על אדם בשם 'חזון איש' שהכל מוכרע על פיו"⁶. אמנם באותה הערה הוא מעלה גם את האפשרות שמקורות אלה אינם משקפים את הזירה האמיתית של ההתרחשויות, אך הוא ממהר לכטל אפשרות זו. הנתונים הללו בהחלט מעניינים, אך אינם מוליכים אל מסקנתו של המבקר. אם סקירתו של המבקר נוגעת לשנות השלושים והארבעים (כפי שכתב בהערת השוליים) - אין כל מחלוקת כי בשנים אלה טרם הפך החזון איש למנהיג ציבור, שהרי טענתו

2 למשל: הרב ישעיהו ויין, 'ראיית הנבער', יתד נאמן, כ"ב באלול תשע"א, עמ' 13; הרב יהושע לוין, 'על הספר: החזון איש: הפוסק, המאמין ומנהיג המהפכה החרדית', המעיין 199 (נב:א), תשרי תשע"ב, עמ' 92-100.
3 שלמה טיקוצ'ינסקי, 'החזון וגבולותיו', אקדמות כז (חשוון תשע"ב), עמ' 253-263 (להלן: החזון וגבולותיו).
4 החזון וגבולותיו, עמ' 255. ההדגשה - שלי.
5 שם, ההדגשה - שלי.
6 שם, הערה 2.

שאותה הביא המבקר נכונה) נוגעת רק לשנים תש"ח-תשי"ד, ואם כך הרי זה טוען לו בחיטים וזה מכחיש לו בשעורים; ואם סקירתו מגיעה גם לראשית ימי המדינה (כפי שכתב בגוף הטקסט) - כי אז אכן יש בינינו חילוקי דעות, וכאן עלינו להיכנס לשאלת טיבם של המקורות.

ובכן, גם אני ערכתי בזמנו בדיקה מקיפה של העיתונות החרדית מאותה תקופה בערך, וגיליתי נתון מעניין לא פחות: גדולי התורה בכללם (ולא רק החזון איש) כמעט שאינם מופיעים בה! ולא רק בעיתונות הארצישראלית כך, אלא גם בעיתונות החרדית במזרח אירופה. אישים שאין חולק על סמכותם והשפעתם, דוגמת ר' חיים עוזר גרודז'נסקי או ה"אמרי אמת" מגור, כמעט שאינם נזכרים בעתות שגרה, אלא רק במסגרת דיווחים מיוחדים (למשל, מן "הכנסייה הגדולה" או מביקורו של ה"אמרי אמת" בארץ), ודבריהם כמעט שאינם מצוטטים. כל מי שרגיל לדרכיה של העיתונות החרדית בדור האחרון חש מיד בתמורה שחלה בתחום זה. כלום יש בכך כדי ללמד על שינוי שחל כביכול בסמכות ההנהגה הרוחנית? לדעתי, סביר יותר להניח שהשינוי איננו כל כך בסמכות ה"גדולים" אלא בעיקר ב"תרבות הגדולים", ובמיוחד בתרבות התקשורתית. בפשטות, העיתונים החרדיים של אז, בניגוד לאלה של היום, היו דומים הרבה יותר לעיתונים החילוניים. תחומי עיסוקם, כמו גם לשונם וסגנונם, היו הרבה יותר "רגילים". לא כל אמירת אגב של "גדול" הפכה אז לכותרת, ולא כל ביקור של "גדול" במוסד חינוכי או בעיריה מרוחקת הפך לאירוע מתקשר, ואפילו מוסדות צדקה התקיימו אז בלי מכתבי ברכה של "גדולי ומאורי ישראל" מעל דפי העיתונים.

אך מעבר לכך חשוב להדגיש כי העיתונות איננה המקור היחיד למעמדו של אדם. גם המבקר מסכים שרבים צבאו על דלתו של החזון איש, נזקקו לברכותיו וקיבלו את עצותיו והדרכותיו. ולא רק המוני העם כך, אלא גם מנהיגיו. כמעט כל מנהיגי החסידות טרחו ועלו לביתו שבבני ברק, ותדיר גם צולמו בביקוריהם. עסקני המפלגות החרדיות עמדו עמו בקשר תדיר.⁷ מאות האיגרות שב"קובץ אגרות החזון איש" - רובן ככולן מתקופת ארץ ישראל⁸ - משקפות מגעים עם רבנים והדיוטות כאחד בתחומים רבים. המבקר מאפיין את כל אלה כ"חומר האזוטרי הפרטי" שממנו טוו רושמי קורותיו של החזון איש את קשריו הציבוריים;⁹ אך לא כל אדם פרטי מרשה לעצמו לשלוח מכתבי עידוד לישיבות ולהתערב בענייניהן הפנימיים, עד לרמה היחידנית של קבלת תלמידים או דחייתם. ואחרון בסדר אך לא בחשיבות: מדוע בחר ראש הממשלה, דוד בן גוריון,

7 המבקר סבור כי הערצתם של אלה כלפי החזון איש לא הייתה כנה: "קליקה מנהיגותית זו יצאה מבולבלת למדי: מחד, היא לא קיבלה תשובות לשאלותיה, ומאידך, נאלצה להתמודד לעתים עם הוראות חד משמעיות ש'ההנהגות' עליה בדרכים עקיפות באמצעות גורם שלישי, או עם שמועה עקשנית משמו. אנשים אלה, בדומה לפוסקי הלכה שדחו את דבריהם מפני דבריו, נאלצו לשרד כלפי חוץ תמיכה והערצה כלפיו, אך כלפי פנים נותרו עם תהיות" (עמ' 259). גם אם נתעלם לרגע מן הבעייתיות שביומרה להיות בוחן כליות ולב, נשאלת השאלה: על שום מה נאלצו מנהיגים אלה להציג עצמם כמעריצי? אם החזון איש לא היה דמות בולטת (שהרי העיתונות אינה מזכירה אותו), מדוע לא פנו אל תלמיד חכם אחר? קביעתו של המבקר כאן חסרת פשר, אם לא נניח את ההנחה שעליה הוא מערער - כי החזון איש היה באותם הימים מנהיג מרכזי ובעל סמכות.

8 והן עוד מעטות לעומת המכתבים שנשלחו אליו. אחד מבני משפחתו של החזון איש סיפר לי בשעתו כי לאחר שנפטר החזון איש מצאו בעיזבונו מאות, אם לא אלפים, של מכתבי פונים, שהחזון איש לא הספיק לענות עליהם מפאת קוצר הזמן, אך לא רצה להשליכם, ככל הנראה כדי לא להיראות כמזולזל בפונים או משום שקיווה ביום מן הימים להשיב עליהם.

9 החזון וגבולותיו, עמ' 261.

להיפגש בשנת 1952 דווקא עם החזון איש? - כאן, כמדומה, איננו נזקקים להשערות, שכן בן גוריון כתב אליו במפורש: "לא ארהיב עוז לעמוד נגדך בדבר הלכה, בידועי שאתה גדול הדור".¹⁰ ומניין שאב בן גוריון את הנתון הזה, האם מן ההגיגות החרדיות שטרם באו אז לעולם?

המבקר מבקש להיתלות בכך שכן גוריון יצא מאוכזב מן הפגישה עם החזון איש, ומכך הוא מציע להסיק כי החזון איש עצמו, בהיותו מנותק מן הממסד הרבני והישיבתי, לא רצה או לא יכול היה להתערב בשאלות ציבוריות אלא "במינון מוגבל, על פי טעמו".¹¹ אך מה לנדרון ולראיה? מנהיג אדם המשפיע (או המנסה להשפיע) על כל דבר בעולם. לכל מנהיג, ובפרט מנהיג רוחני שאין עומדות לרשותו רשויות אכיפה, יש מגבלות; כלום אין זה נכון וסביר כי יהיה מודע למגבלות כוחו ולא יכניס ראשו למקומות שבהם תאותגר סמכותו שלא לצורך?! - דומה כי דגם המנהיגות הרוחנית שרואה המבקר לנגד עיניו הוא זה של הרב אלעזר מנחם שך, מנהיג המגזר הליטאי מסוף שנות השבעים ועד אמצע שנות התשעים של המאה הקודמת,¹² שידו הייתה בכול והוא לא היסס לשוב ולהעמיד את כוחו במבחן ללא הרף. אך אדרבה, דווקא דגם המנהיגות של הרב שך, שבמרכזו השאיפה ל"מונופוליציה" של דעת תורה, הוא החידוש חסר התקדים בעולם החרדי, ולא בכדי הוא נחל כישלון מהדהד והותיר אחריו עיי חורבות. דגם המנהיגות הזהיר והסלקטיבי של החזון איש הוא ה"טבעי" יותר לחברת מיעוט, שבה הסמכות הרוחנית נשענת על נכונות פחות-איוותר-וולונטרית של המאמינים לציית למנהיגם.

מעמדו של החזון איש כפוסק

עד כה ראינו כי המבקר חולק על רכיב אחד של כותרת הספר, דהיינו על היות החזון איש "מנהיג" (ועוד אשוב אל רכיב זה). אך נראה כי הוא מפקפק גם ברכיב אחר, דהיינו בהיותו של החזון איש "פוסק". על טענתי כי משנת 1942 ואילך היה החזון איש "פוסק לרבים" הוא מגיב: "הקורא עלול להסיק בטעות שבארון הפסיקה היהודי עומד לו כיום 'שו"ת חזון איש' עב כרס - נוסח 'אחיעזר' של הרב גרודזינסקי או 'אגרות משה' של הרב פיינשטיין - ובו עשרות ומאות תשובות מנומקות שהריץ לכל תפוצות ישראל. ולא היא. כמה תשובות הלכה הנוגעות לכלל ישראל יש בידינו מהחזון איש מתקופה זו?"¹³

למען האמת, אני מרגיש אי נוחות מסוימת בעצם הצורך להגן על הקביעה שהחזון איש היה פוסק. איך אפשר בכלל לפקפק בכך?! - אני מסכים עם המבקר כי הז'נר הספרותי האופייני ביותר לפוסקים הוא זה של השאלות והתשובות, אך האם זהו תנאי בלעדיו אין? רבים מגדולי הפוסקים - רבנו יעקב בעל הטורים, בעל התניא, "ערוך השולחן" והחפץ חיים, אם להזכיר כמה שמות - לא כתבו ספרי שו"ת, ולכל היותר

10 הרב שלמה כהן (י"ר מערכת), פאר הדור, בני ברק תשל"ד, ה, עמ' סד.

11 החזון וגבולותיו, עמ' 260.

12 ומעניין הדבר שהמבקר טוען כי דווקא ההגיגות החרדיות (ואני כביכול בעקבותיהן) הן שהשליכו דגם מנהיגות זה מן המאוחר (הסטיפלר והרב שך) אל המוקדם (החזון איש); שם, עמ' 258.

13 שם, עמ' 259.

כונסו תשובותיהם המעטות זמן רב לאחר מותם. גם תשובותיו של החזון איש כונסו לאחרונה לקובץ "תשובות וכתבים" (הרב מ' גריינימן [עורך, בני ברק תשנ"א] ושני כרכי 'גנזים ושו"ת חזון איש' (תשע"א-תשע"ב; ללא ציון שם העורך, מקום ההוצאה ושנתה). ובכן, האם בזכות ספרים אלה כבר זכאי החזון איש להיחשב "פוסק"? ואם כן, האם אכן קבצים אלה הם שהכניסו אותו למועדון הנכבד? נראה שר' חיים עוזר גרודז'נסקי סבר אחרת, כאשר שלח, כבר בשנת תרצ"ט, את המתיישבים החרדים אל החזון איש, והוסיף: "ואליו תשמעון, בהיותו קרוב למקום המעשה, ובתבונתו החודרת ובצדקתו יידע להכריע ולשפוט מישרים במקומם"¹⁴. אלא שברור לכל קורא כי סימן נ' בחזון איש אורח חיים (העוסק בחשמל בשבת) הוא פסק הלכה מנומק כרבעי בשאלה מעשית שעמדה על הפרק, וכך גם סימן נו (החליבה בשבת), וכך גם קונטרס י"ח שעות, קונטרס השיעורים, כמעט כל סימני "חזון איש על שביעית", ועוד הרבה. יתר על כן, גם רבים מחירושי התורה העיוניים שלו על סדר התלמוד והשולחן ערוך (למשל: פסיקתו הנודעת בעניין ניתוחי מתים) ראויים להיחשב פסקי הלכה, שכן החזון איש, בניגוד למרבית הלמדנים הליטאים, סבר כי גם הלימוד העיוני צריך להיות מכוון למסקנה הלכתית מעשית. אם מפקפק המבקר במעמדו של ספר חזון איש כמקור לפסיקה, ייכבד נא ויערוך חיפוש בפרויקט השו"ת, במיוחד במדור ספרי השו"ת (שרק הם, לדירו, ספרי "פסיקה" של ממש) ויראה כמה הפניות יש שם אל ספרי החזון איש.¹⁵ ואידך פירושא.

מקומו של החזון איש בהתהוות עולם הישיבות ביישוב החדש

מוסיף המחבר וטוען: "את פעילותו להקמת ישיבות ובתי חינוך ניתן לסכם במתן תמיכה רעיונית וכספית, לא משמעותית במיוחד, לרבנים ולעסקנים שעסקו במלאכה זו ממילא. היו אלה אנשים שעמדו במרכזו שיקום עולם הדת והישיבות בארץ ישראל, עם או בלי החזון איש. להתערבותו הם נדרשו בעיקר לשם גושפנקא אידיאולוגית או עידוד אישי"¹⁶. חלקית, גם כאן המבקר מתפרץ לדלת פתוחה. ככל הזכור לי, לא הרביתי לטעון כי החזון איש הקים או יזם הקמה של ישיבות, אלא שעודד את הקמתן ונתן להן את ברכתו. אף לא טענתי כי החזון איש הוא "אבי הישיבות", כפי שמייחס לי המבקר.¹⁷ בשתי הפעמים היחידות שבהן הבאתי בספר את התואר הזה (חזון איש, עמ' 38, 251), הוא הובא בתוך מרכאות, כדי ללמד שאני מצטט את התואר ולא דווקא מקבל אותו (פאר הדור, לשם השוואה, נקט אותו בלא מרכאות); באחד המקומות

14 קלמן כהנא, האיש וחזונו, תל אביב תשכ"ד, עמ' סה; ר' חיים עוזר גרודז'נסקי, איגרות ר' חיים עוזר, ניו יורק תשס"א, ב, תתמו (עמ' שנו).

15 גם טענתו של המבקר כאילו ספרי החזון איש אינם נלמדים בישיבות (עמ' 263) – לא ידעתי על מה נסמכה. ספר אמונה ובטחון נדפס אחת לכמה שנים מחדש (ולאחרונה אף בסדרת "עם הספר – ארון הספרים היהודי" של הוצאת ידיעות אחרונות – המגיעה אף אל מעבר לגבולות העולם החרדי); רבים לומדים אותו ב"סדר מוסר", ואני מכיר לא מעט אנשים הבקיאים בו; ספרי ליקוטים מכתביו ומאיגרותיו של החזון איש רואים אור בתדירות גבוהה למדי; וגם ספר חזון איש עצמו – חרף סגנונו הקשה – נלמד בישיבות ובכוללים, במיוחד על ידי לומדים מתקדמים.

16 החזון וגבולותיו, עמ' 255–256.

17 שם, עמ' 261, הערה 18.

הללו (בעמ' 38) הוא אף מובא כדי להצביע על מתח מסוים בינו לבין המציאות. נכון שתהליך בניינו של עולם הישיבות הישראלי מתואר בספר בזיקה אל החזון איש ואל תפקידו, אך כך דרכו של כל ספר שנושאו הוא אדם מסוים, ואין בכך כדי לטעון כי הוא היה השחקן הראשי במהלכים אלה.

ועם זאת, צריך להיזהר גם מן המסקנות ההפוכות. אכן, החזון איש לא היה הדמות המרכזית בה"א הידיעה בתהליכי הקמת עולם הישיבות, אך בהחלט היה דמות מרכזית וחשובה, בלי ה"א הידיעה (לדעתי, הוא היה גם היה הדמות המרכזית - הפעם בה"א הידיעה - בהקמת מערכת הכוללים; אך על כך להלן). כמו כן ברור למדי שבזכותו הפכה דווקא בני ברק ל"בירת החברה החרדית החדשה" (כלשונו של פרופ' מנחם פרידמן).¹⁸ הרב מפוניבז' תכנן תחילה להקים את ישיבתו בטבריה, וככל הידוע הבחירה בבני ברק נפלה בעקבות הצעתו הנדיבה של יעקב הלפרין, יד ימינו של החזון איש. גם ישיבות סלובודקה וחכמי לובלין הוקמו בבני ברק בתקופה שבה עלתה השפעתו של החזון איש, וככל הנראה בעידודו. לפי העדויות המקובלות, גם הרבי מוויז'ניץ הקים בה את מעוזו - לא רק ישיבה, אלא קריה חסידית שלמה - בשל הערצתו לחזון איש. אם יש בידי המבקר עדויות אחרות לגבי כל אלה - אשמח אם יציגן, אך כל עוד לא עשה כן עומדות הראיות הקיימות בחזקת אמיתותן.

מקומו של החזון איש במהפכת הכוללים

ברם, עיקר חידושו של החזון איש איננו בעידוד שנתן לעולם הישיבות המתהווה, אלא בחלקו במהפכת הכוללים, שהיא לאמיתו של דבר הגרעין העיקרי של "המהפכה החרדית" והקמת חברת הלומדים. ישיבות היו מאז ומעולם נחלת הציבור הרחב, והרצון להפיץ תורה בקרב כל שכבות העם איננו חידוש; הרצון לטפח את האליטה המתמסרת לאורח חיים של לימוד תורה, ללא מחויבות לעול הרבנות, ולהרחיב את מעגליה ככל האפשר - הוא חידוש גדול בהרבה.¹⁹ מקומו המרכזי של החזון איש בתהליך זה נעוץ בעיקר בעידוד הנמרץ שנתן להקמתו של הכולל החשוב ביותר (לדעתי) שהוקם עד אז ביישוב החדש, ואשר נקרא לימים על שמו, "כולל חזון איש". המבקר העיר, כי הצגתי (בעקבות פאר הדור) את כולל חזון איש כחלוץ הכוללים ביישוב החדש, שעה שקדמו לו כמה אחרים, כגון כולל "היכל התלמוד", כולל ישיבת חברון וכולל ישיבת לומז'ה.²⁰ על פרט זה כבר הודיתי למבקר בהודמנות אחרת,²¹ ואני שב ומודה לו. אך

18 מנחם פרידמן, החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים, ירושלים תשנ"א, עמ' 81, 118-119.
 19 בניגוד לקושיית המבקר (עמ' 260), אין כל סתירה בין השאיפה להרחיב ככל האפשר את מעגל לומדי התורה לבין התפיסה האליטיסטית הרואה את המתמסרים לתורה כ"בני עליה המועטים" (קובץ אגרות, א, פו). לדיר, לימוד תורה צריך להיות נחלת הכלל, אך רק מעטים יכולים להתמסר לו ולהקדיש לו את כל ימיהם; ממילא, הללו הם מבחר האדם היהודי. לחזון איש הייתה שאיפה להכניס למעגל זה כמה שיותר אנשים, אך גם אחרי כל המאמצים הוא לא פילל שמעגל זה יקיף יותר מאחוזים בודדים של הציבור החרדי.
 20 החזון וגבולותיו, עמ' 256. המבקר מזכיר שם גם את כולל "עטרת יוסף", אך למעשה זהו שמו של "כולל חזון איש" עם ייסודו.
 21 בנימין בראון, "ראוי להמחזיקים בתורת ה' לדעת את גדוליה באופיים האמיתי": תגובה לביקורת, המעיין 200 (נב:ב), טבת תשע"ב, עמ' 186, הערה 51.

גם כאן יש לדייק: ראשית, הכולל שהקים החזון איש נותר למרות הכול הכולל הראשון שעמד כמוסד עצמאי, שאיננו מסונף לשיבה. אך חשוב מכך: מה היה פרי הכוללים המוקדמים הללו ומה פועלם? הלוא גם המבקר יודה מן הסתם כי עיקרה של מהפכת הכוללים התרחש אחרי פטירתו של החזון איש, ולכן אין לצפות שהוא עצמו יהיה מעורב בה; אך בהחלט יש מקום לשאול: איזה דגם ראו מייסדי הכוללים של שנות השישים והשבעים לנגד עיניהם? האם את כולל "היכל התלמוד" ואת כולל לומז'ה, או שמא את כולל חזון איש? את מי קיבלו כמקור השראה ואת מי ביקשו להמשיך, את מייסדי הכוללים הללו או את החזון איש? עיקר כוחו של כולל חזון איש הוא בתפקידו הסמלי. כלום יכולים הכוללים הללו, שמעטים ידעום בזמנם ומעטים עוד יותר נצרו את זכרם, להיות בעלי תפקיד כזה?

ובמאמר מוסגר אוסיף: המבקר רומז כי עיסוקי בחזון איש גרם לי לראות את מקומו של "גיבור" ספרי כמרכזי בפרשה זו יותר מכפי שהיה באמת; אך שמא הפוסל במומו פוסל? שמא עיסוקו של המבקר בעולם התורה הארצישראלי - תחום מחקר שבו תרם תרומות חדשניות רבות חשיבות²² - גרם לו להעלות את "גיבוריו" שלו למרכז הבמה, ולתבוע את עלבונם אחר שנגנזו בתהום הנשייה?²³

אך נחזור לענייננו. כולל חזון איש היה כאמור בעיקר בעל כוח סמלי, אך החזון איש עצמו לא היה רק דמות סמלית. הוא היה דמות מניעה ומפעילה, גם אם התהליכים הראשוניים שהניע התעצמו בעיקר לאחר פטירתו. על כן תמוהה במקצת טענת המבקר: "נראים הדברים שגם אילו היה החזון איש יושב בחיבוק ידיים, היו המוסדות הליטאיים בישוב החדש, בצירוף התנאים שיצרה המדינה, מביאים להתפתחות חברת הלומדים במתכונת המוכרת לנו כיום פחות או יותר".²⁴ האומנם? מעבר לשאלה עד כמה אפשר לחשב חשבונות היפותטיים מעין אלה, יש כאן המעטה של ממש בכוחם של תהליכים ראשוניים. למשל: אחד המרכיבים החשובים של חברת הלומדים הוא נטילת עול הפרנסה על ידי הנשים. האם הרב וולף היה יוצא לשליחותו, שכנוע הבנות החרדיות

22 בראש ובראשונה יש לציין את עבודת הדוקטור שלו: שלמה טיקוצ'ינסקי, 'ישיבות המוסר מליטא לארץ ישראל: ישיבת סלבורקה ושיטתה החינוכית, עלייתה והתבססותה בארץ ישראל המנדטורית' (האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ט). עליה יש להוסיף את עבודת המוסמך שלו, 'דרכי הלימוד בישיבות ליטא במאה התשע עשרה' (האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ד). יש לקוות שמחקרים מעולים אלה יראו אור בקרוב כספרים, לתועלת החוקרים ולהנאת הקוראים. כמו כן השתתף, לצד עמנואל אטקס, בעריכת הקובץ 'ישיבות ליטא: פרקי זכרונות (ירושלים תשס"ד) וכתב מאמרים, שאציין כאן רק שניים מהם, הנוגעים לענייננו: 'העתקת הישיבה הליטאית לארץ-ישראל: סיפורן של שתי ישיבות בישראל - "חברון" ו"פוניבז'" ('ישיבות ובתי מדרשות וע' אטקס, עורך), ירושלים תשס"ז, עמ' 273-314); 'גדלות האדם' ו"שפלות האדם" בארץ לא ודועה: ישיבות המוסר "סלבורקה" ו"נוברדוק" עולות לארץ ישראל, 1925-1935' (חינוך ודת וע' אטקס ואחרים, עורכים), ירושלים תשע"א, עמ' 220-267).

23 ואם כבר בהערות "אד הומינם" עסקינן, הרי שאינני בטוח שירדתי לטוף דעתו של המבקר בהערותו בפרק הסיום, שממנה אפשר אולי להבין כי תפיסתו של החזון איש בדבר "טביעת עינא דליבא" בהלכה יש בה כדי לשרת מגמות או צרכים חברתיים בציונות הדתית, ובשל כך נמשכתי אליו ואל דרכו (החזון וגבולותיו, עמ' 262-263). הלוא ההפך הוא הנכון: את אותה טביעת עינא דליבא רוכש, על פי החזון איש, רק תלמיד חכם מסורתי מובהק, המקיף את כל הש"ס בעיונו, ולא איש בלתי; אין בה כל פתח ליחיד המבקש "לעגל פינות" בהלכה, אלא להפך. ממילא גם רמזותו של המבקר כאילו בגלל גמישות זו נמשכתי אל משנתו של החזון איש - אין לה רגל עמידה, אף אילו הייתי עונה לתיאורו הסטראוטיפי על אודות הדתי-הציוני המבקש לו הלכה גמישה.

24 החזון וגבולותיו, עמ' 261.

להינשא לבני תורה ולפרנסם, לולא פגש את החזון איש? סביר להניח שלא. אמנם החזון איש עצמו לא ראה לנגד עיניו את התמסרות הנשים החרדיות כתופעה המונית אלא כהקרבה של יחידות סגולה, אך הוא זה שיצר את הדגם לכך והלהיב אישים, דוגמת הרב וולף, שהרחיבוהו.

אם תוהה אפוא המבקר מה הופך את החזון איש ל"מנהיג המהפכה החרדית", לנוכח העובדה שרבים מן הדברים שקבעו את דרכה של החברה החרדית היו פרי נסיבות שלא בשליטתו²⁵ - התשובה פשוטה וברורה: בכל אותם עניינים שהיו בשליטתו הוא הטביע חותם, עמוק יותר או עמוק פחות, ותדיר אף ארוך טווח; בכל העניינים שלא היו בשליטתו - אין למדוד אותו או את מנהיגותו.

אחרית

החזון איש היה פוסק והיה מנהיג והיה גורם מרכזי (גם אם לא תמיד המרכזי בה"א הידיעה) בהנעת "המהפכה החרדית", כלומר בתהליכים שמהם התפתחה אחרי פטירתו "חברת הלומדים". טענותיו של המבקר המבקשות להמעיט את חלקו בתחומים אלה - אינן עושות צדק עם החזון איש ועם אחריותו, לטוב או לרע, על פעולותיו ועל תוצאותיהן. ואולם, אין הן שבות ריקם. מלבד העובדה שמאמרו עשיר במידע רב ומעניין, כמיטב בקיאותו ושליטתו יוצאת הדופן של המבקר בתולדות עולם הישיבות בארץ, יש בו כדי להאיר באור נוסף את אישיותו של החזון איש ואת דרכי מנהיגותו. כל הנקודות שעל בסיסן ביקש המבקר לשלול מן החזון איש את התואר "מנהיג" אינן מראות שלא היה מנהיג, אלא שהיה מנהיג מסוג שונה מזה שמקובל לראות בתנועות דתיות אחרות, ואף בעולם החרדי עצמו. והוא הדין אף לגבי דרכי פסיקתו. בכך, אולי באופן פרדוקסלי, חיזק המבקר את התחושה כי החזון איש היה אישיות ייחודית, מרתקת, שרכשה את הילתה מכוח עצמה ומכוח עוצמתה - ולא רק מכוח ההגיגרפיות החד-ממדיות שנבנו עליה.